

УДК 81`373.7

ПРИЧИНИ ТА ІНТЕНСИВНІСТЬ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ ЗООСЕМІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ У ФРАЗЕОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гребенюк А. В.

Стаття присвячена визначенню причин інтенсивності стереотипізації зоосемічних компонентів, розмежуванню полісемантичних та моносемантичних аніمالістичних концептів. Особливу увагу звернено на культурно-національну семантизацію фаунонімів, залежність інтенсивності їх стереотипізації від активності ототожнення, виявів поведінки тварин, контактування представників фауни з носіями мови.

Ключові слова: зоосемічний компонент, фаунонім, аніمالістичний концепт, фразеологізм, інтенсивність стереотипізації, полісемантичність, моносемантичність, семантизація.

Статья посвящена определению причин интенсивности стереотипизации зоосемических компонентов, разграничению полисемантических и моносемантических анималистических концептов. Особое внимание обращено на культурно-национальную семантизацию фаунонимов, зависимость интенсивности их стереотипизации от активности отождествления, проявлений поведения животных, тесного контактирования представителей фауны с носителями языка.

Ключевые слова: зоосемический компонент, фауноним, анималистический концепт, стереотипизация, полисеманτικότητα, моносемантичність, семантизація.

The article deals with the definition of the reasons for stereotypization of zoosemic components, distinguishing mono- and polysemantic animalistic concepts. Special attention is put on cultural national semantization of units denoting animals, dependence of their stereotypization on their identification, demonstration of animals' behavior, close coexisting of fauna representatives with language speakers or diatance from them.

Key words: zoosemic component, fauneme, units denoting animals, stereotypization, polysemantics, monosemantics, semantization.

Споконвіків український народ із покоління в покоління передавав усталені звороти – чудові перлини народної мудрості. В українській фразеології віддзеркалюються найрізноманітніші сфери життя народу, його історія, культура, суспільні відносини, виробнична діяльність, морально-етичні норми, погляди, вірування, прагнення тощо.

Співіснуючи в межах однієї природної зони з представниками фауни, пов'язуючи з ними побут та вірування, засоби до існування, носії української мови здійснювали процес стереотипізації, наділяли їх певними характеристиками та у фразеотворенні широко використовували назви тварин – зоосемічні компоненти (ЗК). Аніمالістичні концепти зазнавали різної за інтенсивністю стереотипізації, виявляли різну фразеоактивність, причини чого простежуються в їх еволюції.

Процес вивчення українських зоофразеологізмів та їх складових, зоосемічних компонентів, бере свій початок з XVIII ст. Встановлено, що ще у др. пол. XVII ст. немало зоосемічних компонентів активно функціонувало в живому мовленні у сучасному значенні [2]. Важливою працею, що відбиває фразеологічний зріз української мови початку XIX ст., є Словник української мови П. Білецького-Носенка [1]. Тут зустрічаємо ті ж опорні фауноніми в ЗФ, що і в збірнику К. Зіновієва [2]. Особливо широко відбита зоофразеологія першої половини і середини XIX ст. у збірці М. Номиса [6], у якій представлена вся етнічна Україна.

Проведені дослідження сприяли розробці теорії символу, на яку велике значення справили погляди О. Потебні [7] та М. Костомарова [3]. Двадцять століття позначилось численними дослідженнями символіки компонентів-фаунонімів

(К. Г. Юнг, З. Фрейд, Г. Бейлі, К. Леві-Строс, Е. Кассіер, Е. Сепір, О. Лосєв, В. Топоров, Ю. Лотман та ін.), причому в багатьох дослідженнях символ виявляє свій зміст лише в плані встановлення національних, культурних, соціальних, релігійних та інших чинників, що й визначають його розуміння всіма членами даного соціуму, зокрема на основі культурно-національної семантизації ЗФ.

Результати аналізу праць зазначених науковців засвідчують найрізноманітніші еволюційні процеси: зміну семантики, структурні нарощення, варіантність, входження в ширші фразеологічні об'єднання, вихід з активного вжитку зоосемічних компонентів.

Натомість, у наявних наукових працях не повною мірою досліджено інтенсивність стереотипізації зоосемічних компонентів та її причини; не розмежовано полісемантичні та моносемантичні ЗК. Виходячи з цього, постає завдання дослідити зоосемічні компоненти, визначити причини інтенсивності їх стереотипізації, розмежувати полісемантичні та моносемантичні анімалістичні концепти.

Так, окремі ЗК зумовлюють виникнення невеликої кількості фразеологізмів, що, як правило, профілюють однотипні явища, риси чи стани людини тощо, а інші характерні полісемантичністю та продукують велику кількість фразеологічних одиниць різнопланового характеру.

Зокрема, досліджуючи у такому контексті фразеологізми із зоосемічним компонентом, зазначаємо, що, наприклад, вівцю асоціювали з покірністю, смиренністю (*акі агнець – тихий, покірний. Пан дяк встав і земно вклонився, уцілував руку господині. Розумиха увірвала його зненацька: – Так ви залучили до себе пана Сквороду? – Так, дидаскал мудрий, акі змії, та тихий, акі агнець* (М. Лазорський) [8, с. 19]), а іноді з безвольністю (*агнець Божий – безвольна, покірлива, розумово обмежена людина* [8, с. 19]), недолугістю (*Буває й від гарного отця родиться дурна вівця* [5, с. 95]), слабкодухістю, безпринципністю, байдужістю (*Хто стане вівцею, того вовк зість* [5, с. 179]); *віл – роботячістю, терплячістю, дужістю (як віл – роботячий, працюватий, дужий. А коли ж то пана вхопить, коли він здоровий як віл, – знов обізвася Кавун і похилив на стіл свою русяву голову* (І. Нечуй-Левицький); *як (чорний) віл (у ярмі) – робити, працювати дуже важко, надмірно. А робив Грицько як той віл цілий день: спав на голій землі або колодах* (Панас Мирний) [8, с. 109, 110]), водночас, – упертістю, непоступливістю, але й покірністю (*Уперся, як віл у нові ворота* [5, с. 167]. *Як віл обуха – покірно, приречено, безнадійно. Геть всі люди подуріли. То було стилем. І так само було стилем нишкнутти, втягувати голову в плечі і чекати як віл обуха, грому з ясного неба на свою голову* (І. Багряний) [8, с. 109, 110]), засмученістю (*як чорний віл на ногу наступив – дуже засмучений, невеселий. Чого ти, Дмитре, такий, наче тобі чорний віл на ногу наступив* (Є. Гуцало) [8, с. 110]), невмілістю (*Так розуміється на справі, як бик на окулярах* [5, с. 174]); *бджола – працюватістю (працювати як бджола; як Божа бджола – дуже напружено, посилено працювати. Пийте, велелепая кума! – всміхнувся піп пані Клині, – бо ви сьогодні заслужили, істинно так, як Божа бджола, потрудились* (М. Лазорський) [8, с. 26]), з іншого боку, – метушливістю (*як бджоли у вулику – метушитись, створюючи загальний гомін. Народ гомонить, гуде, як бджоли в улику* (І. Нечуй-Левицький) [8, с. 26]), виразом симпатії (*липнути як бджоли до меду – виявляти свою приязнь до когось або великий інтерес до кого-, чого-небудь; намагатися бути біля об'єкта своєї уваги. Дівчата липнули до його, як бджоли до меду* (І. Нечуй-Левицький) [8, с. 335]).

Зоонім *собака* асоціюють з відданістю (*собачими очима – дивитись віддано; вірний як пес; як цуцик – невідступно бігати; прив'язаність. Я вигукував на мітингах загальні фрази і радів, як собака, щиро вірячи, що вже всі люди брати* (О. Довженко) [8, с. 673]), радістю, нестримністю, готовністю (*моє собака, який зірвався з цепу – радіти дуже, нестримно; як собака, спущений з прив'язі – бігти, наскочити дуже швидко, нестримно; готовність; як собака з ожереду – пуститися швидко, остаточно; готовність; як собака на посвист – охоче, слухняно; готовність. Немов собака, спущена з припону, Наскочила на землю пільма чорна* (І. Франко). *Після того пустилася я, як там кажуть: як собака з ожереду* (Панас Мирний) [8, с. 673, 674]), впертістю (*як собака за обгрізену кістку – триматися дуже міцно, вперто; як у Сірка у зубів – не вирвати зовсім, ніяк* [8, с. 674]), уважністю (*як собака на висівки –*

дивитися, витріщитися дуже, надто. *Накрила баба фартухом відро з ковбасами. – Щезни, чого витріщився, наче собака на висівки* (Ю. Мушкетик) [8, с. 673]).

Водночас, спостерігаємо негативні асоціації – навіженість, оскаженілість (як *пес Санжарівський* – злий, оскаженілий; *собача душа*; *різницький собака*; *скажений собака* [8, с. 673]), підступність (як *потайний собака* – підступно, таємно. *Бережись підпесливого, як потайного собаки* [5, с. 103]), низький статус у суспільстві (*зійти (перевестися) на пси* – поступово втратити свою силу, значення; як *цуцика* – дуже, сильно ганяти [8, с. 759]), винуватість (*вішати всіх собак* – звалювати вину на когось, обмовляти, безпідставно звинувачувати у чому-небудь; як *побитий собака* – усвідомлюючи свою провину; винувано; втомлений. *Виговський, як побитий собака, знітився, наче став менший на зріст, упав знесилено у фотель, опустив голову на руки* (Н. Рибак) [8, с. 674]), поневоленість (як *собака на прив'язі* – гуляти – уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не гуляти. *Парубки на вечорницях ... наробили пожежі. Згорів трохи не весь куток. От тепер гуляй, як собака на прив'язі!* (І. Нечуй-Левицький) [8, с. 674]), небезпекою, даремною смертю (як *скаженого собаки* – боятися дуже; *піти на пси* – пропасти марно, безрезультативно; *ні за собаку* – пропасти зовсім даремно [8, с. 674]), страхом (як *собака у Пилипівку* – трястися дуже від страху. *Обернув дід свій гнів на онука: – ... Ану марш у хату, розхристався, наче посеред літа ... Тут он у кожусі трясешся, мов пес у Пилипівку* (Ю. Збанацький) [8, с. 674]), брехливістю (*Брехливу собаку далеко чути. Вдача собача: не брехне – той не дихне* [5, с. 130]), безчесністю (*Не любить правди, як пес мила* [5, с. 18]. *Не жди дяки від прибудного собаки* [5, с. 119]), лінью (*Він собачка добрий: як будете годувати, то не почувє, як гавкає!* [5, с. 136]. *Ховається від роботи, як собака від мух* [5, с. 142]), скупістю, зажерливістю (*Сидить пес на сїні: сам не їсть і другому не дає* [5, с. 116]), сварливістю, сердитістю, злістю (*Гризуться, як собаки за кістку* [5, с. 157]), недолюбістю (*Великий – як ломака, а дурний – як собака* [5, с. 181]).

Інтенсивною фразеопродуктивністю в силу полісемантичності відзначається також зоосемічний компонент *птаха*, який символізує як невитриманість, нетерплячість, а іноді відношення до праці (*ранній птах*; *рання птиця (пташка)* – людина, яка рано прибуває куди-небудь або рано починає працювати; невитримана, нетерпляча людина, дії якої не завжди продумані. *Рання пташка росу оббиває* [5, с. 70]; *пізній птах*; *пізня птиця* – людина, яка пізно прибуває куди-небудь або пізно розпочинає якусь роботу [5, с. 141]), бідністю, скруту або заможністю, статус у суспільстві (*З усіх боків дівчата так і пострілювали поглядами на цю знатну, в картатому костюмі птицю, що не вміла навіть сидіти до ладу на траві* (О. Гончар). *Як ви насмілились вийти з табору?! ... – Не галасуйте, пане майстре, невелика птиця!* (Ю. Яновський). *Там серед послів сьогодні якийсь птах високого польоту завітав до нас у коло, – згадав Шаула, виходячи на майдан* (Іван Ле). *Люди знають, який то важний птах був землемір* (С. Чорнобривець) [8, с. 582, 583]).

Отже, з одними і тими ж представниками фауни наші предки пов'язували різні, іноді семантично протилежні стереотипи.

У той же час зоосемічний компонент *баран* відзначається здебільшого моносемантичністю, зазвичай профілює значення недолюбості, нетямущості (як *баран в аптеці* – зовсім не розбиратись в чомусь. *Розбирається, як баран в аптеці* [6, с. 56]. *Вночі, як ми поснемо, встромить морду в книжку і дивиться, як баран на нові ворота* (М. Чабанівський) [8, с. 23]).

Таку ж властивість має й аніمالістичний концепт *теля*, який асоціюється з безвольністю, інертністю, недолюбістю (*Боже теля* – дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина. *Але актив у нас який? Жменя. А решта – божі телята* (І. Микитенко) [8, с. 708]. *Як теля в наритнику* – пишатися, величатися надто, особливо, але безпідставно. *Покірненьке телятко* – слухняна, безвідмовна людина [8, с. 708]).

До цієї ж категорії слід віднести зоосемічний компонент *курка*, яка теж профілює розумову обмеженість, безвольність (*курячий мозок, розум* – хтось нерозумний, нетямущий. *А ви й не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок!* (Б. Грінченко) [8, с. 401]. *Як мокра курка* – безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина. *Така дівчина була Джульєтта, а ти мокра курка* (О. Корнійчук) [8, с. 320]).

Ворону асоціюють переважно зі скупістю, зажерливістю (*Ворона маленька, та рот великий. Мала ворона, а великий шматок м'яса ковтає* [5, с. 114]).

Відносну моносемантичність має анімалістичний концепт *гадюка, гадина, змії, змія*, який завжди профілює підступність (*підколотна (потайна) гадюка (гадина); підколотний (потайний) гад* – підступна, зловмисна людина. *Хіба ж ти людина? Кидався до неї з кулаками. А вона тільки плечем поведе, сміється, гадюка підколотна* (Н. Рибак) [8, с. 145]. *Відігрівати (відігріти, вигодовувати) змію (гадюку) біля свого серця (за пазухою)* – виявляти турботу, піклуватися про того, хто згодом віддячить злом, підлу, підступну людину [8, с. 100]), *неспокій (гадюка (гадина) ссе коло серця* – хто-небудь постійно переживає, непокоїться, мучиться у зв'язку з чимсь. *Гадюка ссе коло серця у матері – не спить, переживає вона за сина* [4, с. 34]).

Не відзначається полісемантичністю зоосемічний компонент *в'юн*, який зазвичай профілює улесливість (*витися (звиватися, крутиться) в'юном* – підлещуючись, догоджати кому-небудь, упадати біля когось; *ходити в'юном* – догоджаючи кому-небудь, підлещуватися; *запобігати перед кимось. На цьому обіді були також Кочубей, Лизогуб, Ханенко і Валькевич. Усі вони в'юном ходили коло господаря, вихваляючи родину Розумів і ловлячи жадібно кожне його слово* (М. Лазорський) [8, с. 749]).

Суто з голодом асоціюють фаунонім *черв'як* (*заморити черв'яка* – вгамувати голод, перекусити. *Заморивши черв'яка, козацтво запалило люльки і повело розмову* (О. Стороженко) [8, с. 249]). А *ЗК сорока* – пліткарством (*сорочин хвіст* – язиката жінка. *Ганнусю на селі вважали сорочиним хвостом: у неї нічого не вдержиться* (М. Стельмах) [8, с. 744]).

Фаунонім *п'явка* асоціює тривожність, *неспокій* (*п'явки ссуть за серце* – хтось тривожиться, страждає; *кому-небудь дуже погано. І знову знайомий холодок поплазував спиною гордовитого пана. І знов зассала п'явка під серцем* (З.Тулуб) [8, с. 588]), *байбак* – самотність (*як байбак у норі* – жити самотньо. *От, приміром, я живу сам, як байбак у норі, тільки й того, що до церкви та додому* (М. Лазорський) [8, с. 22]), *гава* – неухважність (*гав ловити* – марно витратити час, нічим не займатися; нічого не робити, байдкувати; розглядати все навколо із зайвою цікавістю; виявляти неухважність, бути неухважним; не використовувати якоїсь можливості, упустити слушну нагоду. *Сама працювала не розгинаючись і других підганяла, щоб гав не ловили, не байдкували* (В. Кучер) [8, с. 350]), *тетеря* – глухістю (*глуха тетеря* – людина, яка погано чує, недочуває. *Ще буду дідом – глухою тетерею, Не чутиму дзвоною "бев" та "бев"!* (В. Бичко) [8, с. 709]), *горлиця* – розпачем (*битися як горлиця* – дуже тужити, побиватися, переживати через кого-, що-небудь. *Ой п'є Овраменко, ой п'є молоденькій... Його мати старенька Як горлиця б'ється* [9, с. 126]), *індик* – пихатістю (*як індик* – напириндитися, надутися. *Управитель сидить, напириндивсь як індик* (П. Панч) [8, с. 275]), а *гуска* – байдужістю (*як з гуски вода* – хто-небудь зовсім не реагує на щось; ніщо не впливає, не діє на когось. *Траплялось, що одна жінка вдрягне, друга забере трохи глибше, третя ніби за живе зашморгне, то все те як з гуски вода* (Марко Вовчок) [8, с. 121]).

Моносемантичність цих анімалістичних концептів, пов'язаних з тваринним світом різних географічних зон території України, зумовлена стійкими односторонніми характеристиками, які присвоювали носії української мови тваринам. Як правило, зазначені представники фауни, співіснуючи з людьми, виявляли себе одноманітно, що і призвело до їх сприйняття у межах одного символу. Проте моносемантичність можлива також і для зоосем, які відзначаються належністю до екзотичної, чужоземної фауни. Так, незначною є стереотипізація в українській мові представників тваринного світу народів Африки чи Азії, за якими інформанти спостерігали у природних умовах можливості не мали. Так, *ЗК крокодил* асоціюється виключно з лицемірністю (*лити крокодилячі сльози* – нещиро уболівати за кого-, що-небудь; *лицемірити. Досі його й не чути було, і стріляв мовчки, і рубав мовчки, а тут раптом заговорив, заплакав над Ганною крокодилячими слізьми* (О. Гончар) [8, с. 667]), а *пава* – пихатістю, бундючністю (*як пава* – у яскравому, барвистому або багатому вбранні; з надмірним почуттям власної гідності; *гордовито, поважно. Кричить і собі ж червоний від біганини, рослий... та як пава вбраний парубок* (І.Франко) [8, с. 479]).

Висновки. Таким чином, зоосемічні компоненти мають різну інтенсивність стереотипізації, що визначає і різну їх фразеопродуктивність. Причини високої інтенсивності полягають у тому, що, постійно супроводжуючи наших предків у життєдіяльності, будучи під пильним спостереженням носіїв української мови, одні і ті ж представники фауни ототожнювались з набагато більшим спектром явищ, проявів людського буття, ніж інші. Зооніми, якими позначались ці тварини, продукували подекуди семантично протилежні стереотипи. Інакше кажучи, представники фауни, представлені цими зоосемічними компонентами, людина сприймала у різних ситуаціях, їх поведінку переносили на різні, часто різнопорядкові життєві ситуації. До полісемантичних зоосем слід віднести зоосемічні компоненти *вівця, бджола, собака, лисиця, птах, муха, вовк, миша, кішка (кіт), риба, комахи, сич (сова), кінь, півень, цап (коза), горобець, заєць, жаба, свиня*.

Анімалістичні концепти, якими позначались тварини-мешканці вузьких географічних зон території України, або що мешкали поодаль від людських поселень, виявляли себе одноманітно в силу поведінки та способу життя, набували моносемантичності, оскільки носили односторонні характеристики, сприймалися у межах одного символу, а тому зазнавали низької за інтенсивністю стереотипізації. До моносемантичних ЗК відносимо зоосеми *баран, курка, гадюка (гадина, змія, змія), в'юн, черв'як, сорока, рак, п'явка, байбак, гава, тетеря, горлиця, індик, їжак, черепаха, слимак, бобер, голуб*. Зважаючи на специфічність сприйняття носіями мови цих представників фауни, стереотипів, що ними продукуються, та зоосемічних концептів, які позначають цих тварин, вказані зоосеми характеризує низька активність у фразеотворенні.

Одноманітність сприйняття та невелика інтенсивність у формуванні зоофразеологізмів властива і для представників фауни географічних зон, кардинально відмінних від нашого ареалу проживання за кліматичними умовами: *крокодил, пава*.

Отже, причини віднесеності зоосемічних компонентів до полісемантичних чи моносемантичних анімалістичних концептів, інтенсивності їх стереотипізації полягають у різній активності ототожнення представників фауни носіями української мови, продукуванні фаунонімами одноманітних символів та значень, або ж значного їх обсягу в силу характеру проявів поведінки тварин, тісного співіснування з людьми чи віддаленості від інформантів.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / підготував до випуску В. В. Німчук, П. Білецький-Носенко. – К. : Наукова думка, 1966. – 419 с.
2. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв / підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1971. – 392 с.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994. – 384 с.
4. Легенди та перекази / упоряд. та примітки А. Л. Іоаніді; вст. ст. О. І. Дея.; відп. ред. І. П. Березовський. – К., 1975. – 400 с.
5. Народ скаже, як зав'яже. Українські народні прислів'я та приказки / укл. : Л. Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 224 с.
6. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.
7. Потебня А. А. Из лекцій по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / А. А. Потебня. – 5-е изд. – М. : URSS, КРАСАНД, 2012. – 168 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
9. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. О. Таланчук. – К. : Веселка, 1993. – 239 с.